

חינוך ודת

יהדות ארצות הברית וייצוגה בטקסט החינוכי בבתי ספר ממלכתיים, 1955-2003

אורית עובד, טלי תדמור-שמעוני

תקציר

מאמר זה עוסק בתיאורה של יהדות ארצות הברית ובאופני ייצוגה בטקסט החינוכי – תכניות הלימודים וספרי הלימוד בהיסטוריה – לתלמידים בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה, שפורסמו בשנים 1955-2003. המאמר נשען על שתי הנחות יסוד מרכזיות: לאידאולוגיות חברתיות ולזרמים פוליטיים יש השפעה רחבה על תכניות לימודים ובקביעת הידע הרצוי להעבירו לדור הבא; תכנית הלימודים וספרי הלימוד הנלווים לה מהווים אמצעי חינוכי להנחלת ערכים מסוימים ומתן הכשר לסדר הפוליטי והחברתי הקיים. לטענתנו, בחינת הטקסט החינוכי ואופני ייצוגו משקף את חשיבותו של נושא ומעמדו בנרטיב הלאומי. במאמר נבחנות שתי סוגיות המשקפות דילמות שונות בשיח הציבורי, האקדמי והחינוכי והשתקפותן בטקסט הקוריקולרי: מאפייניה של יהדות ארצות הברית ואופני ייצוגה והצגת הזרמים הדתיים בקרב היהודים בארצות הברית ועקרונותיהם.

מילות מפתח: היסטוריוגרפיה ציונית, זרמים דתיים ביהדות, חינוך ממלכתי-כללי, יהדות ארצות הברית, ספרי לימוד בהיסטוריה, תכנון ותכניות לימודים

במאמר זה אנו דנות בתיאורה של יהדות ארצות הברית, שהייתה המרכז היהודי הגדול בעולם¹ עד לסוף העשור הראשון של המאה ה-21, בטקסט החינוכי שיועד לחטיבת הביניים ולחטיבה העליונה בבתי הספר בארץ בשנים 1955-2003. לטענתנו, הטקסט החינוכי הוא אחד מניירות הלקמוס שמסייעים להבין את ייצוגו של נושא בנרטיב הלאומי ואת חשיבותו. במרכז דיוננו עומדות שתי סוגיות המשקפות מחלוקות בשיח הציבורי, האקדמי והחינוכי בישראל במשך כחמישים שנה: האחת, מאפייניה של יהדות ארצות הברית בשיח הציבורי החינוכי והאקדמי ואופני ייצוגה; והאחרת, אפיון הזרמים הדתיים בקהילות היהודים בארצות הברית והצגת עקרונותיהם.

Sergio DellaPergola, 'World Jewish Population, 2006', *The American Jewish Year Book*, 106 (2006), p. 561

הדיון במאמר נחלק בהתאם לציר הזמן של החלוקה הקוריקולרית של תכניות הלימודים בהיסטוריה ושל הדורות בתכנון תכניות לימודים בישראל, ובוחן את תכניות הלימודים בהיסטוריה וכן 33 ספרי לימוד לבתי הספר בחטיבת הביניים ובחטיבה העליונה.²

בין טקסט חינוכי לטקסט היסטורי

אחת הדרכים להבניה חברתית היא שעתוק של נורמות חברתיות ולאומיות ושל ידע נלמד באמצעות תכנית לימודים.³ תכנית לימודים היא אחד הכלים העיקריים ביישום מדיניות חינוכית.⁴ לכל מקצוע שנלמד במערכת נלווית תכנית לימודים העוסקת בכוננות, ברעיונות ובתכנים שראוי לחשוף אליהם את התלמידים, ובדרכי מימושם במסגרות החינוך המגוונות.⁵ תכנית הלימודים הרשמית כוללת את הסילבוס ואת חומרי הלימוד, שהמרכזי שבהם הוא ספר הלימוד – הכלי להעברת תוכני הלימוד, להנחלת ערכים מסוימים ולמתן לגיטימציה לסדר הפוליטי והחברתי הקיים.⁶ ספר הלימוד אמור לפרוס את התכנים של מקצוע הלימוד בצורה כוללת, וכזוה הוא מעצב את הידע הקנוני.⁷ יתרה מזאת, הוא סוכן הידע הרשמי של התלמידים ומשפיע על השיח שבו הם מכוננים את המציאות.⁸ אידאולוגיות חברתיות וזרמים פוליטיים משפיעים על תכנון תכניות הלימודים. הידע הנלמד במערכת החינוך הוא תוצר של משא ומתן בין גורמים שונים על השאלה מה רצוי להעביר לדור הבא, ומבוסס על שילוב של צרכים פוליטיים וחינוכיים המשלימים זה את זה. הבחירה והארגון של הידע נעשים על ידי אלה הקובעים ומגדירים מה הוא הידע התקף והחשוב שזוכה להכרה של משרד החינוך והמדינה, ומה הוא ידע משני.⁹

- 2 בחלק מהספרים יהדות ארצות הברית אינה נזכרת כלל. במאמר זה התייחסנו רק לספרים שעסקו בנושא זה.
- 3 Peter McLaren and Henry Giroux, 'Writing from the Margins: Geographies of the Identity of Pedagogy and Power', *Journal of Education*, 174 (1992), pp. 7-30
- 4 מרים בן־פרץ, **עיצוב מדיניות חינוכית: גישה הוליסטית כמענה לשינויים גלובליים**, מופ"ת, תל אביב 2011, עמ' 70.
- 5 ברכה אלפרט, 'מבוא: מושגים ורעיונות בתכניות לימודים כטקסטים מובילים', בתוך: עמוס הופמן ויצחק שניל (עורכים), **ערכים ומטרות בתכניות הלימודים בישראל**, רכס ומכללת בית ברל, אבן יהודה 2002, עמ' 9-29.
- 6 אלי פודה, 'הסכסוך השקט: השתקפותם של יחסי ישראל-ערב בספרי הלימוד להיסטוריה בישראל, 1948-2000', **זמנים**, 72 (2000), עמ' 20-30.
- 7 Eckhardt Fuchs and Annkatrin Bock (eds.), *The Palgrave Handbook of Textbook Studies*, Palgrave, Braunschweig 2018
- 8 Michael W. Apple, 'The Culture and Commerce of the Textbook', in: Idem and Linda K. Christian-Smith (eds.), *The Politics of the Textbook*, Routledge, New York 1991, pp. 22-40
- 9 Falk Pingel, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision* (2nd ed), Braunschweig, Paris 2010

הסמכות וההשפעה בענייני מערכת החינוך הממלכתי נתונות בידי שרי החינוך. הם קובעים סדרי קדימויות ומתווים את מדיניות מערכות החינוך בהתאם לסדר היום הפוליטי שהם מייצגים.¹⁰ במדינות בעלות מערכת חינוך ריכוזית כמו ישראל, הפוליטיקה הלאומית ממלאת תפקיד חשוב בעיצוב תכנית הלימודים (קוריקולום). משרד החינוך מאשר את תכניות הלימודים, ומשום כך ספרי הלימוד עוברים בקרה במשרד. את התפקיד החשוב הזה ממלאות קבוצות פרופסיונליות של אנשי אקדמיה, מורים ואינטלקטואלים. ההיסטוריונים של החינוך רואים בתכניות הלימודים וספרי הלימוד כמקורות ראשוניים המשקפים את הידע האקדמי, ולא זו בלבד אלא הם גם, ובעיקר, מתרגמים את הסיפור הלאומי למסרים חינוכיים. ספרי הלימוד משמשים הן כלי לעיצוב הזהות הלאומית, הן בבואה של האתוס הלאומי או של הזיכרון הקולקטיבי. ההנחה היא שספרי הלימוד וההיסטוריה נמנים עם הכלים המרכזיים בעיצוב תודעתם ההיסטורית של תלמידים ומשפיעים על עמדותיהם בנושאים פוליטיים ואקטואליים.¹¹ על כן מחקרים שונים מנתחים את הטקסטים ומתחקים אחר סוגי הידע, הנרטיבים, צורות השיח, דימויי העבר והתפיסות ההיסטוריוגרפיות שבספרי הלימוד.

תכנית הלימודים הגלויה, הסמויה והחסרה

שיטת המחקר היא ניתוח קוריקולרי ותוכני (טקסטואלי) של ספרי לימוד. הניתוח הקוריקולרי מגדיר שלושה מופעים של תכנית הלימודים: גלוי (overt curriculum), סמוי (hidden curriculum) וחסר (null curriculum). תכנית הלימודים הגלויה מעבירה מסרים המציגים במפורש את הכוונות, האידאולוגיות, המטרות והשאיפות של קובעי תוכני הלימוד. תכנית הלימודים הסמויה מעבירה מסרים שאינם נאמרים במוצהר אך נרמזים בטקסט עצמו. תכנית הלימודים החסרה או תכנית ה'אין' היא מידע קיים וחשוב להבנת הנושא הנלמד, אך איננו נלמד.¹² תכנית ה'אין' יכולה להיות מכוונת או לא מכוונת. כך או כך, היא קובעת במידה רבה את בסיס הידע של הלומדים ומכאן חשיבותה.¹³

10 מרים בן-פרץ, 'מגמות חדשות בתכנון לימודים: בעיות ודילמות', עיונים בחינוך, 5, 1 (2001), עמ' 59-67; Ben Levin, 'Curriculum Policy and the Politics of What Should be Learned', in: F. Michael Connelly (ed.), *The Sage Handbook of Curriculum and Instruction*, Sage, Thousand Oaks, CA, pp. 7-25

11 יהושע מטיאש, שילוב תכנים ומיומנויות בהוראה ובלמידה של היסטוריה ופילוסופיה על פי תכניות הלימוד בחינוך הממלכתי בישראל, יוזמה: מרכז לידע ולמחקר בחינוך, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים 2012.

12 אלפרט, 'מבוא: מושגים ורעיונות', עמ' 13.

13 מרים בן-פרץ, המורה ותכנית הלימודים: התרת כבלי הטקסט הכתוב, מופ"ת, תל אביב 1995, עמ' 52.

הנרי פינר ועמיתיו טוענים שאפשר לפרש את תכנית הלימודים כטקסט פנומנולוגי והיסטורי.¹⁴ לפיכך ניתוח טקסטואלי יכוון גם לסמנטיקה ולטרמינולוגיה של הכתוב. כלי ניתוח נוסף הוא נוכחותו שימת לב לעצם קיומו או היעדרו של נושא מסוים בספר הלימוד או בתכנית הלימודים, שמצביעה על חשיבותו בעיני מחברי ספר הלימוד.

דורות בתכנון הלימודים בישראל

אפשר לחלק את מלאכת פיתוח תכניות הלימודים בישראל לשלוש תקופות עיקריות מהקמת המדינה ועד ימינו.¹⁵

בדור הראשון של מפתחי תכניות הלימודים הממלכתיות, בשנים 1954-1968, היו בעיקר ועדות אד-הוק של מפקחים ואנשי חינוך בכירים שקבעו את ראשי הפרקים של תכניות הלימודים. את ספרי הלימוד וחומרי הלמידה כתבו בעיקר מחברים פרטיים. המגמה הייתה לגבש מסגרת למידה אחידה ומחייבת, והמתכננים דאז התייחסו לאוכלוסיית היעד כאל קבוצת לומדים הומוגנית.

הדור השני של מעצבי תכניות הלימודים הממלכתיות, בשנים 1968-1984, החל לפעול לאחר הקמתו של האגף לתכניות לימודים במשרד החינוך בשנת 1966. דור זה מייצג את תקופת התכנון ה'מדעי' שבה נחלש הלהט האידאולוגי במערכת החינוך ועלתה חשיבותם של שיקולים פדגוגיים ומקצועיים בתכנון הלימודים.¹⁶ תכנון הלימודים נמסר לידיהם של צוותי מומחים בתחום הדעת (חוקרים), מורים ומפתחי תכניות לימודים. חומרי הלימוד אורגנו לפי מקצועות (תחומי דעת) ודרכי ההוראה – לפי שיטות המחקר הנהוגות בהם.¹⁷ ספרי ההיסטוריה שפורסמו משנות השבעים עד שנות התשעים שיקפו את הערכים האפיסטמולוגיים והפדגוגיים של גישת 'מבנה הדעת' ומטרתם הייתה לעודד בתלמידים ובתלמידות חשיבה ביקורתית ומודעות לאופיו הפרשני של הטקסט. הם כללו קטעי

William F. Pinar, William M. Reynolds, Patrick Slattery, and Peter M. Taubman (eds.), *Understanding Curriculum: An Introduction to the Study of Historical and Contemporary Curriculum Discourses*, P. Lang, New York 1995, pp. 25-29 14

יהושע מטיאש ונעמה צבר בן-יהושע, 'רפורמות בתכנון לימודים בחינוך הממלכתי והמאבק על הזהות', *מגמות*, מג. 1 (2004), עמ' 84-108. 15

Naama Sabar and Yehoshua Mathias, 'Curriculum Planning at the Threshold of the Third Millennium: The Israeli Case', in: William F. Pinar (ed.), *International Handbook of Curriculum Research*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, London 2003, pp. 381-400; אריק כרמון, 'החינוך בישראל – סוגיות ובעיות', בתוך: הנ"ל, וולטר אקרמן ודוד צוקר (עורכים), *חינוך בחברה מתהווה*, הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, תל אביב וירושלים 1985, עמ' 117-186. 16

שבה אדן, *על תכניות הלימודים החדשות*, מעלות, תל אביב 1971. 17

מקורות ומחקר, תמונות, תרשימים ועוד. הם נכתבו בשפה תקינה, תמצית ונעדרו מהם על פי רוב סיפורים וגיבורים.¹⁸ בדור השלישי, בשנים 1984 ואילך, השתנו התפיסות הפדגוגיות של מערכת החינוך. גברה הדרישה לאוטונומיה של בתי הספר ולהעלאת מעמדו הפרופסיונלי של המורה, ותשומת הלב הוסטה בהדרגה מאיכות חומרי הלמידה אל שיתופו של בית הספר בתהליך התכנון. משנות האלפיים הושפעו תכניות הלימודים מהתפתחות הטכנולוגיה, מהתפוצצות הידע, מהכלכלה ומהגלובליזציה, ומהשפעתם של ערכים פוסט-מודרניים ותפיסה רב-תרבותית. למן שנות התשעים חלה ירידה בקרנן של תכניות הלימודים הממלכתיות וצומצם האגף לתכניות לימודים. בהדרגה הפסיק משרד החינוך לעסוק בחיבור ספרי לימוד ונושא זה הועבר להוצאות לאור פרטיות בפיקוחה של המחלקה לאישור ספרי לימוד. כיום נותרה במשרד החינוך יחידה אחת שאחראית לתכניות הלימודים בכל מקצועות הלימוד ובכל שלבי החינוך; האחראיות לפיתוח תכניות הלימודים נמצאת בידי מפקחי מקצוע הלימוד.¹⁹

תכניות הלימודים בהיסטוריה בישראל

בשנים 1955-2003 עוצבו שלוש תכניות מרכזיות להוראת היסטוריה במערכת החינוך הממלכתית והממלכתית-דתי: 1955, 1975 ו-1995. זיקות הגומלין בין תהליכי כתיבתן של תכניות הלימודים בהיסטוריה ובין השינויים בתרבות, בתחום הדעת ובמדינה נבחנו במחקרים שעסקו בתהליך החברתי והחינוכי של חיבור תכניות הלימודים הרשמיות בהיסטוריה.²⁰

תכנית תשט"ו-תשט"ז (1955-1956)

תכנית הלימודים הראשונה בדברי הימים (היסטוריה) לבתי הספר היסודיים לכיתות ה-ה פורסמה בשנת תשט"ז (1955) בימי כהונתו של בן ציון דינור כשר החינוך (1951-1955),

- 18 יהושע מטיאש, 'הוראת ההיסטוריה במערכת החינוך בישראל - בין המשכיות לתמורה', בתוך: יובל דרור, דוד נבו ורנה שפירא (עורכים), *תמורות בחינוך: קווים למדיניות החינוך בישראל לשנות האלפיים*, רמות, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2003, עמ' 163-191.
- 19 אלכסנדר גד, 'אל יתהלל מפתח כמיישם: הרהורים על הפערים בין תוכנית הלימודים למימושה', בתוך: ח'אלד עראר, גילה קורץ וחנה בר ישי (עורכים), *חינוך כמערכת מורכבת*, פרדס, חיפה 2021, עמ' 293-320.
- 20 מטיאש, *שילוב תכנים ומיומנויות בהוראה ובלמידה*. ראו גם: אבנר בן-עמוס, 'פלורליזם בלתי-אפשרי? יהודים יוצאי אירופה ויהודי עדות המזרח בתוכנית הלימודים בהיסטוריה בישראל', בתוך: דוד חן (עורך), *החינוך לקראת המאה ה-21*, רמות, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1995, עמ' 267-276; עמוס הופמן, 'בין היסטוריה לאומית להיסטוריה כללית: ערכים ומטרות בתכניות הלימודים בהיסטוריה תשט"ו-תשנ"ה', בתוך: הנ"ל ויצחק שגל (עורכים), *ערכים ומטרות בתכניות הלימודים בישראל*, רכס, אבן יהודה 2002, עמ' 131-162; אייל נווה ואסתר יוגב, *היסטוריות: לקראת דיאלוג עם האתמול*, בבל, תל אביב 2002.

שָׁאף השתתף בוועדה המקצועית שחיברה אותה.²¹ תכנית זו הדגישה את המחויבות למדינה וביקשה ליצור תודעה לאומית המבוססת על עבר היסטורי משותף.²² שנה לאחר מכן פורסמה תכנית לימודים משלימה לבית ספר תיכון.²³ התכנית הממלכתיות החדשות האלה התבססו על תכניות הזרם הכללי, וכל אחת מהן סקרה את אותו תחום כרונולוגי – מימי קדם עד להווה – בחלוקה להיסטוריה יהודית ולהיסטוריה כללית.²⁴ ספרי הלימוד הותאמו לעקרונות החינוך הלאומי; רובם חוברו בידי מנהלים ומפקחים ויצאו לאור בהוצאות ספרים פרטיות.²⁵

תכניות אלה שיקפו את הגישה המקובלת בחברות רבות שעברו תהליך של בנייה אומה, הרואה בחינוך אמצעי לעיצוב תודעה לאומית. תודעה זו עוצבה על פי האסכולה הירושלמית שדינור ויצחק בער היו ממגבשיה. זרם זה העמיד במרכז ההיסטוריוגרפיה היהודית את הזיקה לצייון, הגדיר את הציונות כמונחים אבולוציוניים וראה בקשר שבין העם לארץ ישראל את קנה המידה לחלוקה לתקופות היסטוריות. דינור חייב את שלילת הגולה והתנגד לתפיסת הציונית התרבותית של אחד העם.²⁶ הנרטיב השולט היה 'מגלות לקוממיות', שלפיו מדינת ישראל היא ראשית גאולתו המודרנית של העם והמשכו של תהליך גאולה היסטורי.²⁷

תכנית הלימודים האחידה בהיסטוריה לכיתות ה-ח עודכנה בשנת תשכ"א-1961, אולם לא ברור מי חיבר את העדכונים ומדוע. המחברים לא רצו לשנות את התכנים הבסיסיים בתכנית שנלמדה אז, אלא בעיקר לנסח מחדש את הערכים והמטרות ללימוד ההיסטוריה, ולפרטם. החלוקה לנושאים שונתה: במקום 49 נושאים שנכללו בתכנית של שנת תשט"ו הוכנסו ועודכנו 169 נושאים בתכנית של שנת תשכ"א. הרחבה זו נודעה להדגיש את ההיסטוריה היהודית במטרות הלימוד.²⁸

- 21 אריאל ריין, 'בן ציון דינור, היסטוריון לאומי ומחנך אומה', בתוך: רבקה פלדחי ועמנואל אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1999, עמ' 377-390.
- 22 תוכנית הלימודים לבית הספר היסודי הממלכתי והממלכתי-דתי, כיתות ה-ח, משרד החינוך והתרבות, ירושלים תשט"ו, עמ' 17.
- 23 'הצעת תכנית להוראת ההיסטוריה', הצעות לתוכניות לימוד בבית הספר התיכון (ט-יב), משרד החינוך והתרבות, ירושלים תשט"ז, עמ' 35-47.
- 24 בן-עמוס, 'פלורליזם', עמ' 268.
- 25 מטיאש, 'הוראת ההיסטוריה', עמ' 170.
- 26 יצחק קונפורטי, 'גלות או ריבונות בהיסטוריוגרפיה הלאומית', בתוך: עופר שיף (עורך), מולדות בגולה: תפיסות של שייכות וזרות בתפיצה היהודית (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2015), עמ' 137-170.
- 27 נווה ויוגב, היסטוריות, עמ' 39.
- 28 Amos Hofman, 'The Politics of National Education: Values and Aims of Israeli History Curricula, 1956-1995', *Journal of Curriculum Studies*, 39, 4 (2007), pp. 441-470

תכנית תשל"ה (1975)

בשנות השישים טענו פדגוגים והיסטוריונים שספרי הלימוד אינם מתאימים לרוח הזמן מכיוון שהם מסתמכים על הסיפור הציוני הישן, שייצג את הקואליציה החברתית-פוליטית בראשות מפא"י. הם ביקשו לגבש תכנית שתהיה משוחררת מפוליטיקה ושיתן להיסטוריה מקום של כבוד בבתי הספר. נוסף על כך הרפורמה במבנה החינוך, שבאה לידי ביטוי בהקמת חטיבת הביניים בבתי הספר (1968), עוררה את הצורך בפיתוח תכנית לימודים חדשה. לכך חברו השינויים שחלו בשיח הציבורי והאקדמי בעקבות מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים, שערערו על הנרטיב הישן. לצד סימני השאלה האידיאולוגיים עבר השיח האקדמי ההיסטורי טלטלה בעקבות החשיפה למחקר הביקורתי המערבי והצגת תמונה היסטורית המתבססת על כלי מחקר של היסטוריה חברתית ושל סוציולוגיה לניתוח תהליכים היסטוריים,²⁹ והחלה להתגבש ההכרה בפלורליזם חברתי וההפרדות מרעיון כור ההיתוך גם לנוכח המציאות החברתית בישראל.³⁰ משמעות הדברים הייתה שיש לצמצם את הפער העמוק בין לימודי ההיסטוריה בבית הספר ללימודי ההיסטוריה באוניברסיטה.³¹ התכנית הזאת ציינה גישה מהפכנית לחקר ההיסטוריה בחינוך הממלכתי וטשטשו הגישה האתנוצנטרית, הדוקטרינרית, שאפיינה את התכנית הקודמת. עם זאת נשמר הסיפור הציוני 'מגלות לקוממיות', אך בהבלטה פחותה.³² הוצעו גישות חדשות לחקר ולהוראה ההיסטוריה שנגזרות ממבנהו של תחום הדעת, שהדגישו את ההיבטים המתודולוגיים של המחקר ההיסטורי ולא את תרומתו לעיצוב תודעה לאומית.³³ תוכני ההיסטוריה היהודית בבתי הספר כללו 22 נושאים, 11 מהם היו קשורים בסוגיה לאומית-ציונית. התכנית הציעה תחומי בחירה רבים, ונקבעו שלושה נושאי חובה: התנועה הלאומית היהודית והקמת מדינת ישראל; הקיבוצים היהודיים העיקריים בדורות האחרונים (בכלל זה בתקופת השואה); והסכסוך הישראלי-ערבי.³⁴

תכנית תשנ"ה (1995)

בשנת 1991 הקימה הוועדה למקצוע ההיסטוריה ועדת משנה בראשותו של ההיסטוריון משה צימרמן, שעסקה בעיצוב תכנית לימודים חדשה לחטיבת הביניים הממלכתית בלבד.

- 29 אניטה שפירא, 'ההיסטוריוגרפיה של הציונות ומדינת ישראל בשישים שנות מדינה', ציון, עד (תשס"ט), עמ' 287-310.
- 30 נווה ויוגב, היסטוריות, עמ' 51.
- 31 מטיאש, 'הוראת ההיסטוריה', עמ' 169.
- 32 רות פירר, סוכנים של החינוך הציוני, אורנים, תל אביב 1985, עמ' 186-187. להרחבת הנרטיב הציוני 'שיבה מגלות לקוממיות' וביטוי, ראו: אייל נווה, עבר בסערה: מחלוקות על סוגיות היסטוריות בישראל, הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת, תל אביב 2017, עמ' 25-28.
- 33 תכנית הלימודים בהיסטוריה לכיתות ו-ט בבית הספר הממלכתי והממלכתי-דתי, משרד החינוך והתרבות, ירושלים תשל"ה; תכנית הלימודים בהיסטוריה לחטיבה העליונה בבית הספר הממלכתי, משרד החינוך והתרבות, ירושלים תשל"ז; Hofman, 'The Politics', pp. 444-447.
- 34 תכנית הלימודים בהיסטוריה לכיתות ו-ט, עמ' 7.

ב־1994 הוקמה ועדה נוספת, בראשות ההיסטוריון ישראל ברטל, שעסקה בגיבוש תכנית חדשה לחטיבה העליונה. חברי הוועדות היו מומחים ממוסדות אקדמיים, מורים ותיקים, מומחים ללמידה ולהערכה ואנשי משרד החינוך מאגפיו השונים. יוזמה זו נבעה, בין היתר, מאי־נחת שהביעו סגלי ההוראה מן התכנית הקיימת, שנראתה להם משעממת ומנותקת מהתמורות שעברה הדיסציפלינה ההיסטורית ומהשינויים הפדגוגיים בשדה החינוך. גם תחושות הניכור, שהתפרצו בשנות השבעים והשמונים בציבור הישראלי וקראו תיגר על קבוצות העילית הוותיקות, השפיעו על הרצון לתכנית לימודים חדשה. בתוך כך התחזקה בשיח הציבורי והחינוכי תפיסה פלורליסטית שביטאה את זכותו של היחיד לגבש תפיסת עולם משלו, ואת זכותן של קבוצות חברתיות ורעיוניות לשמור על ייחודן ולהנחיל לחבריהן את ערכיהן.³⁵

תכנית הלימודים לחטיבת הביניים פורסמה בשנת 1995 וספרי לימוד חדשים הוכנסו למערכת בהדרגה. בחטיבה העליונה אומצה גישה נושאת דו־שנתית.³⁶ בתכנית לא הייתה הפרדה בין היסטוריה כללית להיסטוריה יהודית, אלא יושמה בה התפיסה שההיסטוריה היהודית היא מרכיב בהיסטוריה הכללית. נשמרו בה רכיבים מהאוריינטציה האתנוצנטרית, אולם לעומת הדגש הקודם על היסטוריה רעיונית ופוליטית, תכנית זו הדגישה את חשיבותה של ההיסטוריה החברתית והתרבותית.³⁷

פניה של יהדות ארצות הברית

נרטיב־העל הציוני, שהתעצב על רקע קורות היהודים באירופה, שלל את האפשרות של השתלבות היהודים בחברת רוב לא־יהודית. יהדות ארצות הברית קראה תיגר על הנחת היסוד הזאת בעצם היותה המרכז היהודי הדמוגרפי הגדול ביותר.³⁸ מעצבי תכניות הלימודים בשלושת הדורות התמודדו עם אתגר זה באופנים שונים.

עם גיבוש תכנית הלימודים הראשונה בהיסטוריה לכיתות ה־ח (1955), בחר שר החינוך וההיסטוריון בן ציון דינור שלא להכניס את נושא יהדות ארצות הברית לתכנית הלימודים,

35 על שינויים בתפיסות הפדגוגיות והחברתיות והשפעתם על מדיניות חינוך בישראל בשנות התשעים, ראו: עופר ברנדס (עורך), *הקפיצה השלישית: שינויים ורפורמות במערכת החינוך בשנות התשעים*, משרד החינוך והתרבות, ירושלים 1996.

36 *נווה, עבר בסערה*, עמ' 93-96, על הסערה שפרצה בעקבות הוצאת ספר הלימוד שלו, *המאה ה־20: על סף המחר*, תל אביב 1999 וספרי הלימוד של דני יעקובי (עורך), *עולם של תמורות*, משרד החינוך והתרבות, ירושלים 1999 ושל קציעה טביביאן, *מסע אל העבר: בזכות החירות*, המרכז לטכנולוגיה חינוכית, תל אביב 1999. על טענה למגמות פוסט־ציוניות בספרי הלימוד, ראו: *נווה, עבר בסערה*, עמ' 96-126.

37 Hofman, 'The Politics', p. 454. תכנית לימודים זו עודכנה פעמיים בשני העשורים האחרונים: בשנת 2003 בידי ועדה בראשותו של ההיסטוריון ישראל ברטל, וב־2010 בידי ועדה בראשותו של ההיסטוריונית אביבה חלמיש. מאמר זה לא עוסק בשתי תכניות אלה.

38 שיף, 'מבוא', בתוך: הנ"ל (עורך), *מולדות בגולה*, עמ' 1.

כלומר השתמש בתכנית ה'אין'. יהדות ארצות הברית לא נזכרה כלל בפירוט נושאי הלימוד בתכנית זו.³⁹ דינור בחר לא להציג לפני תלמידי החינוך הממלכתי (הכללי והדתי) מידע על המרכז היהודי שהיה הגדול ביותר באותה עת. ההתייחסות ליהדות ארצות הברית נכללה בתכנית הלימודים בגאוגרפיה לכיתה ז שפורסמה באותה שנה, בפרק שעוסק ביבשת אמריקה ובארצות הברית. שם, בין נושאים שעוסקים בגאוגרפיה של יבשת אמריקה, הוצג הנושא 'היהדות בארצות הברית', שכלל את השפעתה של ארצות הברית על העולם היהודי בכלל ועל ישראל, וכן את הקשר שבין ארצות הברית לישראל. בתכנית הלימודים לכיתה ח היה נושא ההגירה היהודית לאמריקה ולדרום אפריקה חלק מפרק שעסק במרכז היהודי ברוסיה. תוארו בה תולדות התפוצות היהודיות באמצעות דיון במעמד המשפטי, המבנה החברתי, פעילות תרבותית, שינויים דמוגרפיים והזיקה לציון. יותר מכל תפוצה יהודית אחרת הציב הדיון בתולדות יהדות ארצות הברית אתגר אידאולוגי לתפיסה של שלילת הגולה.

עיון בתקופות הזמן הנכללות בתכניות הלימודים השונות ובספרי הלימוד מלמד על שימוש בתכנית לימודים חסרה, המבטאת התעלמות מחלק מתולדות יהדות ארצות הברית. ההיסטוריה של יהדות ארצות הברית מסווגת לכמה תקופות. סיווגן של תקופות המשנה נתון במחלוקת בין ההיסטוריונים, אך רווחת חלוקה לשלוש תקופות: 'הקהילות הראשונות' בשנים 1820-1654; 'מאה שנים של הגירה' בשנים 1820-1924 עד הטלת מכסות ההגירה; המאה ה-20, 1924 ואילך.⁴⁰ אם בדור הראשון של תכניות הלימודים הייתה התייחסות מצומצמת לתקופה הראשונה, בדור השני והשלישי היא נעלמה מתכני הלימוד. בדור הראשון נלמדה סדרת ספרי הלימוד בהיסטוריה, מקורות ללימוד ההיסטוריה הישראלית והכללית מאת מיכאל הנדל,⁴¹ שיועדה לתלמידי התיכון וכללה אוסף מקורות ראשוניים. בכרכים הרביעי והחמישי של הסדרה הוצגו תעודות שעסקו בהגדרת זהותה של יהדות ארצות הברית, ותעודות חשובות מן התקופה הקולוניאלית, כמו מכתבו של חיים סלומון, שנמנה עם מממני הצבא המהפכני במלחמת העצמאות, אל הקונגרס הקונטיננטלי ועוד.⁴² תחילתה של תקופת ההגירה מיוצגת באמצעות התעודה של תכנית אררט מאת הסופר והעיתונאי מרדכי מנואל נוח, משנת 1825, שביקש להקים ארץ מקלט ליהודים בארצות הברית.⁴³ תעודה אחרת מאמצע המאה ה-19 דנה בסדרי התפילה בבית כנסת רפורמי. נושאים אלה, למעט סידורי התפילה, לא נזכרו בדורות הבאים.

39 תוכנית הלימודים לבית הספר היסודי הממלכתי והממלכתי-דתי, כיתות ה-ח, תשט"ו, עמ' 28-31, 83-81, 126-129, 176-182.

40 Gary Phillip Zola and Marc Dollinger, *American Jewish History: A Primary Source Reader*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2014; חסי דינור, *יהודי ארצות הברית 2000-1654*, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת חיפה, קריית שדה בוקר 2015.

41 מיכאל הנדל, *מקורות ללימוד ההיסטוריה הישראלית והכללית*, שישה כרכים, יהושע צ'צ'יק, תל אביב 1961-1965.

42 שם, כרך רביעי, עמ' 126-129.

43 מרדכי מנואל נוח רצה להקים מדינה יהודית ב-1825 באי גרנד, שתהיה חברה בפדרציית המדינות של ארצות הברית. ראו: יונתן ד' סרנה, *היהדות באמריקה*, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2005, עמ' 76-77.

עיקר הדיון בכל תכניות הלימודים בהיסטוריה מוקדש לשנים שמתחילות בהגירה הגדולה של יהודי מזרח אירופה (1880). גור אלרואי מציין כי המחקר האקדמי הישראלי הבדיל בין עלייה לישראל להגירה לארצות הברית.⁴⁴ חלוצי המחקר הסוציולוגי הדמוגרפי סברו שהעלייה לארץ ישראל נבעה ממניעים אידאולוגיים, ואילו ההגירה לארצות הברית ממניעים כלכליים, חשש מרדיפות ועוד. גישה זו אומצה בהיסטוריוגרפיה הישראלית, שהתעלמה מההגירה הגדולה של יהודי מזרח אירופה לארצות הברית. דינור המשיך במגמה של שתי היסטוריות נפרדות, בהסבירו שהעלייה הייתה ביטוי ליעוד לאומי ואילו ההגירה הייתה פעולה אישית. ההיסטוריוגרפיה היהודית האמריקנית ראתה בהגירה זו אירוע מכונן ומעצב וייחדה לכך מחקר עשיר.⁴⁵ חוק ג'ונסון (1924), שהגביל את מכסת ההגירה לארצות הברית ואילץ חלק מיהודי מזרח אירופה להגיע לארץ ישראל, לאחר ששערי ארצות הברית נסגרו בפניהם, לא נזכר בספרי הלימוד שפורסמו לפני הדור השלישי.

בחינה כמותית של נוכחות נושא ההגירה הגדולה מלמדת כי היה זה הנושא המרכזי בכל התכניות וספרי הלימוד שעסקו ביהדות ארצות הברית במשך כל התקופה,⁴⁶ ועל פי רוב אף שימש נקודת פתיחה בהצגת ההיסטוריה של יהדות ארצות הברית. הספר לכיתה ח של ברוך אביבי ונתן פרסקי, שחיברו ספרי לימוד מרכזיים בדור הראשון, שיקף את התפיסה ההיסטוריוגרפית של דינור. יהדות ארצות הברית הוצגה בו כשלוחה של יהדות מזרח אירופה, שהיגרה לארצות הברית. הסעיף הרביעי (מתוך חמישה) העוסק ביהדות ארצות הברית משולב בפרק 'המרכז היהודי ברוסיה'. המסר הסמוי הוא שיהדות ארצות הברית היא למעשה מרכז של יהודי מזרח אירופה. מסר זה מתעלם מקיומן של קהילות יהודיות קודמות בארצות הברית, רבע מיליון מהגרים שהגיעו בשנים 1820-1880. ההתייחסות ליהדות ארצות הברית כנושא העומד בפני עצמו מתבהרת בפרק האחרון, העוסק ביהדות בעולם אחרי מלחמת העולם השנייה, כאשר הסעיף השלישי בו, לאחר העיסוק בקהילות היהודיות במזרח אירופה, עוסק במרכז היהודי בארצות הברית.⁴⁷

כותבי ספרי הלימוד ותכניות הלימודים שפעלו בדור השני והשלישי שאפו לכונן את לימודי ההיסטוריה בבית הספר בתור תחום דעת. גישה זו הובילה לדיונים במאפייני המחקר ההיסטורי החברתי כגון מהפכות כלכליות, שינויים חברתיים והגירות. נקודת מבט זו צמצמה את הממד האידאולוגי של בחירת ארץ היעד של המהגרים והדגישה תהליכים

44 גור אלרואי, 'ההגירה הנעלמה: יחסה של ההיסטוריוגרפיה הישראלית להגירה ממזרח אירופה, 1881-1914', ציון, עד (תשס"ט), עמ' 267-286.

45 ש.ם.

46 על נושא זה, ראו: ארוינג האן, **עולם אבותינו** (תרגום יוסי מילוא), מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת חיפה, קריית שדה בוקר 2019. הספר ראה אור לראשונה באנגלית ב-1976; Jeffrey S. Gurock, *East European Jews in America, 1880-1920: Immigration and Adaptation*, Routledge, New York 1998

47 ברוך אביבי ונתן פרסקי, **תולדות ישראל**, כרך ה: **מעצמות ארצות הברית עד אחרי מלחמת העולם השנייה**, יבנה, תל אביב 1967, עמ' 256-346.

חברתיים שדמוגרפים וסוציולוגים בחנו בשעתם, כפי שציין אלרואי.⁴⁸ הספרים שיצאו לאור בשנות התשעים בחנו את גידולה של יהדות ארצות הברית ודנו בסוגיות של הגירה, משלח יד, מקום מגורים ועוד. ספרי הלימוד הציגו טבלאות ובהן השוואה בין ההגירה הכללית לארצות הברית ובין ההגירה היהודית אליה, מקורות פרנסתם וחלקם היחסי של היהודים בתעשיית המחט. התלמידים נדרשו לענות על שאלות מסדר גבוה, הדורשות הסקת מסקנות בהתבסס על השוואה בין מקורות לנתונים היסטוריים שונים.⁴⁹ הדגשים על היסטוריה חברתית התבטאו בצמצום הדיון בסוגיות אידאולוגיות ובשימת דגש על נושאים כמו הקשר שבין הריבוד החברתי למשלח היד, וכדומה. עם זאת, היבט חשוב אחר של היסטוריה חברתית, כמו נושא הפשע המאורגן, המאפיין פעמים רבות חברות הגירה, ובמקרה דנן – הפשע היהודי, לא נדון בתכניות הלימודים ובספרי הלימוד.⁵⁰ הפשיעה של המהגרים היהודים הייתה פועל יוצא של תהליך ההגירה ולכן הייתה שונה מפשיעה בארצות המוצא.

כאמור, תכנית הלימודים הרשמית הראשונה בהיסטוריה לא עסקה ביהדות ארצות הברית, אך ספרי הלימוד כללו התייחסות לנושא, גם אם קצרה. נראה שהמחברים של ספרי הלימוד בדור הראשון התמודדו עם סוגיות אלה על ידי הצגת עמדות שיפוטיות והערכת מאפייניה ופעולותיה של הקהילה היהודית בארצות הברית לחיוב ולשלילה. תרגום הנחת היסוד של הציונות בדבר חוסר האפשרות של יהודים להשתלב בחברת הרוב הלא־יהודי, והחשש מנישואי תערובת שעלולים לפגוע בשלמות הקולקטיב היהודי תורגמו למסר קוריקולרי גלוי, המציג עמדה ערכית ושיפוטית ברורה. דוגמה לכוחה של הנחת יסוד זו בשדה החינוך אפשר לראות בספר הלימוד לכיתה ח של בנימין אחיה ושמעון הרפז, שהציגו בשלושה עמודים עמדה חיובית כלפי הקהילה היהודית בארצות הברית. אולם בד בבד עם תיאורם את הצלחתה בתחומים רבים – מדיניים, כלכליים, תרבותיים ועוד – הם בחרו להציג עמדה שלילית בסוגיית ההיטמעות מרצון בחברה הלא־יהודית ואת הסכנה שבהיטמעות מלאה בסביבה האמריקנית לקשריה עם העם היהודי: 'אך כור ההיתוך האמריקאי, המעכל בתוכו את כל הקיבוצים הלאומיים השונים ובתוכם גם את היהודים, הביא להתבוללותם של חוגים נרחבים בקרב הציבור היהודי. הנוער היהודי [...] וקשריו [...] עם עמו נחלשים והולכים.'⁵¹

48 אלרואי, 'ההגירה הנעלמה', עמ' 268-277.

49 משה צימרמן ומשה גולדשטיין, היסטוריה של המאה העשרים, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 183.

50 בתחילת שנות התשעים פורסמו מחקריו של רוברט ווקאווי בנושא הפשע היהודי בארצות הברית. כלומר, המידע היה זמין למחברי ספרי הלימוד למן 1995. רוברט ווקאווי, מהגרים, פועלים וגנגסטרים: פרקים בתולדות היהודים בארצות הברית (תרגמה מאנגלית איטה ישראלי), המכון לחקר התפוצות, תל אביב 1990.

51 בנימין אחיה ושמעון הרפז, תולדות עם ישראל, לשנת הלימודים השמינית, הוצאת יוסף שרברק, תל אביב 1961, עמ' 260.

אביבי ופרסקי, ששימשו בעיקר בתפקידי הוראה ופיקוח, נעזרו במונחים 'גולה' ו'תפוצה' בבואם להצדיק את הטיעון הציוני השולל את החלופה שמגלמת יהדות ארצות הברית:

בזכות הישגים אלו [...] רואים עצמם יהודי ארצות הברית וגם הציונים שביניהם – כתפוצה יהודית ולא גולה יהודית. אלא שגישה זו יסודה באשליה מופרכת בעיקרה. [...] ההפליה החברותית, גילויי האנטישמיות, המבנה הכלכלי הבלתי־תקין ותהליך הטמיעה הם המעידים נאמנה, כי גם יהדות אמריקה גולה היא, בדומה לגולות אחרות, אם כי היא נתונה בתנאים טובים ונוחים יותר.⁵²

אם לגולה היתה משמעות שלילית, הרי שהמושג תפוצה היה ניטרלי. שני מונחים אלו היו נפוצים בשיח הציבורי וגם בשיח החינוכי מאז שנות השלושים וגם בתכנית הלימודים מ־1955 שימשו אלה מונחים נרדפים.⁵³ חשוב לציין כי השימוש בהגדרות גולה ותפוצה אינו מאפיין את שאר ספרי הלימוד בהיסטוריה. אביבי ופרסקי השתמשו במושג 'גולה' כאמצעי טרמינולוגי מגייס וביקשו להראות לתלמידים כי החיים בארצות הברית אינם חלופה 'נוצצת' או ראויה יותר לחיים בישראל.

הכתובה הסמכותנית והאינדוקטרינית בדור הראשון לתכניות הלימודים התאפיינה בטרמינולוגיה מיושנת ובמידע שגוי. הביטוי 'המבנה הכלכלי הבלתי תקין' של יהדות ארצות הברית⁵⁴ לקוח מהשיח של הציונות הסוציאליסטית בכלל ושל בורוכוב בפרט. הוא תיאר את יהודי רוסיה הצארית שעמדו בפני ברירות כלכליות קשות בתחילת המאה ה־20.⁵⁵ המבנה הכלכלי של ארצות הברית ופעילותם של היהודים בה היה שונה בתכלית מזה של יהודי מזרח אירופה. אביבי ופרסקי ניצלו את כוחם כמעצבי נרטיב ציוני להעברת מידע שגוי והטעו את קוראיהם בטרמינולוגיה שבה השתמשו ובהקשרים ההיסטוריים שתיארו. במילים אחרות, הם השתמשו בנימוק שהיה נכון לריכוז יהודי במקום גאוגרפי שונה ובתקופה שונה כדי להוכיח את טיעונם, אם כי ניתן אולי לתלות שגיאות אלו בחוסר השכלתם האקדמית.

השתלבותם של יהודי ארצות הברית במדינתם העלתה את שאלת ההתבוללות. ספרי הדור הראשון התריעו על החשש מהתבוללות בגלוי, ואילו חלק מספרי הדורות השני והשלישי התייחסו לרעיון בצורה מצומצמת, לעתים סמויה ולעתים גלויה, ויש בהם אף מי שנוקטים גישה של תכנית הלימודים החסרה ואינם מתייחסים לסוגיה כלל. כך, למשל, התייחסו ההיסטוריונים משה צימרמן ומשה גולדשטיין בספרם לחטיבה העליונה בהרחבה

52 אביבי ופרסקי, תולדות ישראל, עמ' 356.

53 טלי תדמור־שמעוני, שיעור מולדת: חינוך לאומי וכינון מדינה 1954-1966, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2010.

54 אביבי ופרסקי, תולדות ישראל, עמ' 356.

55 יונתן פרנקל, נבואה ופוליטיקה: סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה, 1917-1982, עם עובד, תל אביב 1989, עמ' 373-410.

ליהדות ארצות הברית, אך לא הציגו דיון בנושא זה.⁵⁶ סוגיית נישואי התערובת עלתה על סדר היום של יהודי ארצות הברית במחצית השנייה של שנות השישים. כמו כן, בשנת 1990 נערך סקר מקיף על יהודי ארצות הברית שהעיד כי ארבעים אחוז מהיהודים שנישאו בחמש השנים שקדמו לסקר, היו נישואי תערובת.⁵⁷ בעקבות מידע זה התנהל דיון מקיף בין היסטוריונים, סוציולוגים-דמוגרפים בארצות הברית ובישראל בשאלה אם יהדות ארצות הברית הולכת ומצטמצמת, כיצד רצוי ואפשר להתמודד עם סוגיית נישואי התערובת, וכיצד באלה. כלומר מחברי ספרי הלימוד בדור השני והשלישי היו מודעים לתפיסות ולעמדות בסוגיה זו.

הדיון של דיון זה, שְלווה במחקרים אקדמיים, מצאו ביטוי חיוור במונח 'אמריקניזציה' בספר הלימוד שחיברה קציעה טבייאן.⁵⁸ מונח זה תיאר את תהליכי השתלבות הקהילות היהודיות ואימוץ התרבות המקומית בשינוי שמות משפחה יהודיים (מזרח-אירופים) לשמות אמריקנים, נטישת הדיבור ביידיש, התנערות מהלבוש של יהודי העיירה, שינוי תעסוקתי, מעבר לפרוורים ועוד. המסר הסמוי הוא שתהליכים אלה מצביעים על השתלבות אופיינית למציאות האמריקנית אשר מובילה לנטישת הקולקטיב היהודי. אולם שינויים דומים אפיינו את הקהילות היהודיות במשך ההיסטוריה ואינם ייחודיים למפגש עם התרבות האמריקנית. לדוגמה, הלבוש החסידי המזרח-אירופי, הקפוטה הארוכה והשטריימל, היו אימוץ של לבוש אצולה פולנית נמוכה מהמאה ה-18. אימוץ שמות משפחה עם סיומת רוסית, גרמנית או פולנית אפיינו תהליכים בחברה היהודית באירופה במאות ה-18-19. גם משלחי ידם של היהודים השתנה במשך ההיסטוריה על פי הנסיבות. כלומר, השינויים שחלו בקרב המהגרים לארצות הברית וצאצאיהם דומים במהותם לשינויים שעברו אבותיהם במזרח אירופה. עם זאת, הסוגיה של נישואי תערובת, המוגדרת כאיום המשמעותי ביותר על הקולקטיב היהודי מנקודת מבטה של ההלכה ושל הלאומיות היהודית המודרנית, מוצגת במשפט אחד בלבד: 'ההשתלבות הגבירה את נישואי התערובת ואת ההיטמעות בחברה'.⁵⁹ הדור הראשון שכתב תכניות לימודים עסק בהרחבה באיום שמשקף מהיטמעות בקרב הרוב האמריקני הלא-יהודי ובסכנה הקיומית ליהדות בעקבות נישואי תערובת, למרות שהיקף נישואי התערובת בציבור היהודי האמריקני היה קטן. לעומת זאת הדורות השני והשלישי מיעטו לעסוק בסוגיות אלה אף שהן היו הנושאים המרכזיים בשיח הציבורי והאקדמי של יהדות ארצות הברית.

התקופה שלאחר השואה מתוארת בהיסטוריוגרפיה היהודית מנקודות מבט היסטוריות שונות. יונתן סרנה מנתח את התקופה דרך העדשה של הדת היהודית. ניתוחו מתמקד ב'התעוררות' (התחייה הדתית) שחלה בקרב יהודי אמריקה לאחר השואה. היהדות נחשבה 'כדת האמונה השלישית' לצד הפרוטסטנטיות והקתוליות, והתחזקה גם מבחינה מוסדית:

56 צימרמן וגולדשטיין, היסטוריה של המאה העשרים.

57 Diner, *The Jews of the United States*, pp. 306-308

58 טבייאן, מסע אל העבר, עמ' 123-125.

59 שם, עמ' 123.

בתי ספר נבנו, מספר בתי הכנסת גדל ועוד.⁶⁰ חסיה דינר בוחנת את אותן שנים דרך העדשה של ההיסטוריה החברתית ומגדירה את השנים 1948-1966 כתור הזהב של יהדות ארצות הברית. נימוקה: השתלבות היהודים בתהליכים חברתיים (זכויות אזרח), מעורבות גוברת בשיח הציבורי ושיפור כלכלי בולט במצבם.⁶¹ דבר מכל אלה לא צוין בספרי הלימוד של הדורות השני והשלישי, שנכתבו במרחק זמן מתהליכים אלה.

עוד סוגיה שעלתה בספרי הלימוד היא גילויי האנטישמיות בחברה האמריקנית. השימוש בצינונות הקטסטרופלית, המנבאת אנטישמיות והנימוק המרכזי לחיים בחברת רוב יהודי, באה לידי ביטוי בדור הראשון של ספרי הלימוד. אביבי ופרסקי ציינו בספרם לתלמידי כיתה ח כי 'יהודי ארצות הברית חשים בנגע האנטישמיות בחיי יום יום, אם כי לא בגלוי ובמפורש'. הם תיארו את הבידול במועדונים חברתיים, השכרת דירות, בתי מלון, אוניברסיטאות ועוד. בספרם כתובה גם אזהרה: 'אם תלך ותגבר מגמה זו, הרי עשוי הדבר לערער בעתיד במידה מסוימת את מעמדם הכלכלי של היהודים בארץ זו ולהנמיך את רמת חייהם'.⁶² מסקנתם כי האנטישמיות עלולה להשפיע על הכלכלה, היא דוגמה להעתקה שגויה של השפעות האנטישמיות האירופית אל המציאות האמריקנית.

בדור השני והשלישי של ספרי הלימוד לא היה נושא האנטישמיות בארצות הברית עניין מהותי. בספרה של טביבאן לחטיבת הביניים גילויי אנטישמיות אינם נזכרים כלל, ואילו ספרו של יעקובי שפורסם באותה שנה הציג דוגמה לגילויי אנטישמיות כחלק מהקשיים שחוו המהגרים היהודים בצד ההצלחות. הביטוי היה אופטימי בד בבד עם הבהרת הרעיון ששוב הייתה ידם של היהודים על העליונה:

בתקופה זו יהודי אמריקה נתקלו גם בגילויי גזענות. הנרי פורד [...] האשים בעיתונו את היהודים בהשתלטות על הכלכלה האמריקנית ועל התרבות האמריקנית. אבל באמריקה היה ליהודים סיכוי טוב להיאבק בהצלחה נגד תופעות כאלה, ובשנת 1927 הם זכו בתביעה משפטית נגד עיתונו של פורד.

יתרה מזאת, יעקובי הציג את יתרונה של הרב־תרבותיות: 'היותה של החברה האמריקנית חברה רב־תרבותית שבה יש הפרדה בין דת למדינה, הקלה על השתלבותם של היהודים בתוכה, לצדן של קבוצות אתניות אחרות'.⁶³

בספרם של צימרמן וגולדשטיין לתלמידי תיכון מוצגת האנטישמיות ככותרת 'ההתנגדות לזרים ואנטישמיות באמריקה'. המסר הסמוי הוא כי לא מדובר בשנאת יהודים בשל דתם או סיבות שאפיינו את האנטישמיות האירופית, אלא בהתנגדות החברה האמריקנית למי שנראים כמאיימים על צביונה. דברים אלה מהדהדים את דבריהם של בן הלפרין ואוסקר הנדלין, הרואים באנטישמיות ביטוי לגזענות שרווחה בחברה האמריקנית ופְּוּוּנָה אל

60 סרנה, *היהדות באמריקה*, עמ' 263-267.

61 Diner, *The Jews of the United States*

62 אביבי ופרסקי, *תולדות ישראל*, עמ' 349.

63 יעקובי (עורך), *עולם של תמורות*, עמ' 90.

קבוצות נוספות, כמו הקתולים והשחורים.⁶⁴ צימרמן וגולדשטיין מציינים עוד כי גילויי האנטישמיות אינם פוליטיים ואינם חריפים כמו שחוו היהודים באירופה, ומסיימים את הפרק בנימה אופטימית, שלא כמו מחברי הדור הראשון, בהדגישם שיהודי מזרח אירופה השיגו באמריקה את החופש ואת השפע שייחלו לו בהגירתם.⁶⁵ דברים אלה תואמים את הגישה של מיכלס שרואה בחציית האוקיינוס האטלנטי מעבר של המהגרים היהודים המזרח-אירופים לארץ החופש המשוחררת מהאנטישמיות של ימי הביניים.⁶⁶ עם זאת, לצד הסכנות העומדות לפתחו של הקולקטיב היהודי ניכרת התייחסות אוהדת שאפשר להגדירה גאווה אתנית במשך כל הדורות ובספרי הלימוד בהיסטוריה. כך מתאר ספר הלימוד של אחיה והרפז את הצלחתם של יהודי ארצות הברית כביטוי לתכונות אתניות של העם היהודי, שיכולות להתממש במסגרת מדינית-חברתית-תרבותית מתאימה:

באמריקה, 'ארץ האפשרויות הגדולות', [...] נתנו היהודים פורקן לכל אותם הכישרונות הטבועים בהם, יזמה חריצות והתמדה, שבכוחם התבססו והצליחו. ביזמתם הרחיבו כמה תעשיות, כגון תעשיית הבגדים, הסרטים ועוד, ועלו לממדים שלא נודעו כמותם קודם לכן באמריקה. ועוד יותר מזה: בכמה תעשיות קלות היו הם החלוצים, והודות להם נתרחו ענפים אלה ותפסו את המקום הראשון בעולם.⁶⁷

אביבי ופרסקי הציגו את הצלחותיה של יהדות ארצות הברית, אך בהתאם לאסכולה הירושלמית שעמה נמנו, היו מסויגים. קרי, הם יצרו משוואה של חיוב מול שלילה כדי לאזן את התמונה הסופית בעיני התלמידים. ביטויים לגישתם המסויגת היו בניסוחים כמו: 'אף על פי כן טעות היא לחשוב כי כל יהודי ארצות הברית הם עשירים וחיים בשפע של מותרות'. כך גם בתיאור היהודים כמי שפיתחו ענפי תעשייה חדשים, הרחיבו את המסחר והתעשייה והיו בעלי מקצועות חופשיים כרופאים, עורכי דין, מהנדסים, מציינים המחברים כי 'אין היהודים נמנים עם שכבת העשירים המופלגים בארצות הברית'.⁶⁸ דוגמה אחרת לגישתם המסויגת של המחברים היא תיאורם את יוצאי מזרח אירופה בראשית ההגירה לארצות הברית מול דור ההמשך. הם מציינים כי הראשונים שמרו על מסורת אבות, לעומת ההשפעה השלילית של הקהילה על הדורות הבאים: 'אך לא ארכו הימים, וחל שינוי מכריע במצב דברים זה. [...] בני הדור הצעיר פרשו מאורח החיים של הוריהם,

Oscar Handlin, *The Uprooted* (2nd ed.), Little, Brown and Co., Boston, MA 1973; Ben Halpern, *Jews and Blacks: The Classic American Minorities*, Herder and Herder, New York 1971

65 צימרמן וגולדשטיין, *היסטוריה של המאה העשרים*, עמ' 189-188.

66 Tony Michels, 'Is America "Different"? A Critique of American Jewish Exceptionalism', *American Jewish History*, 96, 3 (2010), pp. 201-224

67 אחיה והרפז, *תולדות עם ישראל*, עמ' 262.

68 אביבי ופרסקי, *תולדות ישראל*, עמ' 347.

ממושגיהם ומדעותיהם, ומשתדלים שלא להיבדל בחיצוניותם, בנוסח חייהם ובתרבותם מחלקי האוכלוסייה האחרים.⁶⁹

הקהילה הייתה המסגרת שבה התנהלו החיים היהודים. עד החלת האמנציפציה הייתה לקהילה היהודית מידה רבה של אוטונומיה בניהול ענייני חבריה. האמנציפציה צמצמה את כוחה הרגלטורי, אבל היא המשיכה לשמש מסגרת של זהות ותמיכה בנושאים הקשורים לאורח החיים היהודי. לפיכך כל תיאור של חיי היהודים בתפוצה כלל גם את מאפייני הקהילה ואת לכידותה. אביבי ופרסקי כותבים כי 'מן הראוי לציין, כי חסר באמריקה [בדור הראשון להגירה] מוסד הקהילה היהודית האחידה, כמתכונת הקיבוצים היהודים בפולין וברוסיה בעבר'.⁷⁰ קביעה זו משקפת חוסר ידע של המחברים או שימוש בתכנית הלימודים החסרה מתוך מודעות. בפולין לא פעלו ארגונים משותפים לכל הקהילות לאחר שפוזר ועד ארבע הארצות. יהדות רוסיה הצארית, שכללה גם חלק ניכר מיהדות פולין משלהי המאה ה־18, לא הקימה מוסדות שאיחדו את כל יהודי האימפריה.⁷¹ לעומת זאת יהדות ארצות הברית הקימה מסגרות שנועדו לטפל בצורכי דת, חינוך ועוד. כזה היה הוועד היהודי האמריקני שהוקם ב־1906.

ספרי הלימוד שנכתבו בדור השני מציינים את המסגרות הקהילתיות של יהדות ארצות הברית; בעקבותיהם הלכו גם תכניות הלימודים של הדור השלישי. בספרו של משה ליפשיץ לחטיבה העליונה מוצג הסבר מדויק למבנה הקהילה היהודית האמריקנית. ליפשיץ מצייין את מגוון השירותים שהקהילה היהודית האמריקנית מציעה לחבריה, ומסביר את תפקידו של בית הכנסת כמרכז חברתי ולא דתי בלבד.⁷²

בכל שלושת הדורות של ספרי הלימוד ניתן תיאור מלא של תרומתה וסיועה של יהדות ארצות הברית לקהילות ישראל, בעיקר אחרי השואה. בדור הראשון הציגו ספרי הלימוד את פועלו של המרכז היהודי בארצות הברית כחובה שנבעה מאחריות לאומית, מגודלו ומעוצמתו של המרכז הזה. בדור השני קטנה הדרישה מצד כותבי ספרי הלימוד למחויבות הקהילה היהודית בארצות הברית, והתמיכה והתרומות הוצגו כנובעות מהכרה בכוחה הכלכלי, הפוליטי והדמוגרפי של יהדות ארצות הברית. נראה אפוא שאירועים ותהליכים שהשפיעו דרמטית על העם היהודי ולא רק על יהודי ארצות הברית, הם שעיצבו את הגדרתם העצמית של יהדות ארצות הברית. קרי, לא הודגשה אחריותם, אלא הכרה בתרומתם. בדור השלישי התיאורים של ארגוני העל של יהדות אמריקה (הוועד היהודי האמריקני, הקונגרס היהודי האמריקני, הג'וינט ואורט), שפעלו לסייע ליהודי מזרח אירופה לפני מלחמת העולם השנייה ואחריה, היו קצרים. רק בספר של טביביאן נמתחה ביקורת קצרה על אוזלת ידם של ארגונים

69 שם, עמ' 348.

70 שם, עמ' 352.

71 שמואל אטינגר, 'דרכה ההיסטורית של יהדות פולין', בתוך: ישראל ברטל ויונתן פרנקל (עורכים), בין פולין לרוסיה, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1994, עמ' 1-11.

72 משה ליפשיץ, תולדות עם ישראל והעמים בדורות האחרונים (1920-1945), א, אור־עם, חולון 2001, עמ' 149.

אלה במלחמת העולם השנייה: 'כאשר התברר בוועידת אויאן כי ממשלת ארצות הברית איננה מוכנה לקבל לתחומיה, ולו באורח סמלי בלבד, פליטים יהודים, לא פעלו הארגונים היהודיים בממשל נגד מדיניות זו'.⁷³ דברים אלה הציגו מגמה חדשה בספרי הלימוד ביחס אל יהדות ארצות הברית, ושיקפו את הביקורת הנוקבת שמתח השיח ההיסטורי על עשייתה המעטה בזמן השואה. ביקורת מעין זו לא נמתחה בספרו של יעקובי, שיצא לאור באותה שנה שבה ראה אור ספרה של טביביאן מטעם האגף לתכניות לימודים במשרד החינוך.

הסולידריות היהודית התבטאה בספרי הלימוד גם בהצגת הקשר של יהדות ארצות הברית למדינת ישראל והערבות לביטחונה ותרומתה לה. הדור הראשון הציג את המשוואה שבה המרכז היהודי בארצות הברית תורם כלכלית לישראל ואילו מדינת ישראל מתפקדת כמוקד הזדהות ליהדות ארצות הברית. בשנת 1950 חתמו בן-גוריון ויעקב בלאושיין, נשיא הוועד היהודי האמריקני, על הסכם שאמור היה להגדיר את מערכת היחסים בין מדינת ישראל ליהדות ארצות הברית. הסכם זה נועד להחליף את הקטגוריה של הגשמת הציונות בקטגוריה חדשה: שותפות וסיוע לארץ ישראל.⁷⁴

הד לגישת השותפות הזאת ניכר בספרי הדור השני, בהשוואה שבין תרומתה של יהדות ארצות הברית לישראל באמצעים פוליטיים וכלכליים, לתרומת ישראל לזהותו של המרכז היהודי בארצות הברית. דורות אלה לא התמקדו בחשיבותה של העלייה לישראל כמדד העיקרי לבחינת מחויבותה של יהדות ארצות הברית לשמירה על הקולקטיב היהודי. בספרי הלימוד של הדור השלישי לא מוצגת תרומתה של הקהילה היהודית בארצות הברית לישראל. כמו כן, נושא העלייה נעדר אף הוא מספרי הלימוד.

הזרמים הדתיים בארצות הברית

הזרמים הדתיים בארצות הברית ועקרונותיהם הוצגו בספרי הלימוד בשלושה היבטים מרכזיים. ההיבט הראשון הוא היחס לדת, למסורת ולהלכה. שני הזרמים – האורתודוקסי, ובייחוד האולטרה-אורתודוקסי, אינם מכירים, תאולוגית, בזרם הרפורמי. אמנם הזרמים הדתיים בארצות הברית מתוארים ונשפטים בספרי הלימוד מנקודת מבט שאינה תאולוגית, אך סביר להניח שהשפעות השיח התאולוגי סייעו לתחושת הניכור של היהודי הישראלי כלפי הזרם הרפורמי. מקורותיו התרבותיים והמסריים האוניברסליים של הזרם הרפורמי היו זרים לציבור הישראלי ולכותבי ספרי הלימוד בייחוד בדור הראשון. ההנהגה הישראלית

73 טביביאן, *מסע אל העבר*, עמ' 125; Rafael Medoff, *The Jews Should Keep Quiet: Franklin D. Roosevelt, Rabbi Stephen S. Wise, and the Holocaust*, University of Nebraska Press, Lincoln 2019.

74 Ofer Shiff, Adi Sherzer, and Talia Gorodess, 'The Ben-Gurion-Blaustein Exchange: Ben-Gurion's Perspective Between an Ideological Capitulation and a Strategic Alliance', *Israel Studies*, 25, 3 (2020), pp. 15-32

בשני העשורים הראשונים לקיום המדינה האשימה את התנועה הרפורמית בהיותה חסרת אותנטיות אתנית.⁷⁵ האשמה זו ותואמת את הגישה הפרימורדיאלית של אנתוני סמית. זרותו של הזרם הרפורמי בעיני הציבור הישראלי מנעה ממנו להיות מאפיין אתני משותף ליהודי מדינת ישראל ויהודי ארצות הברית.⁷⁶ ההיבט השני הוא השינויים שהנהיג הזרם הרפורמי בסדרי הפולחן וסוגיית שפת התפילה, שדחקה בתחילה את השפה העברית. ההיבט השלישי מתייחס ליחס לארץ ישראל ולצינונות. תחילה הוציא הזרם הרפורמי את החזרה לציון מתפילותיו, ונע בין התנגדות להסתייגות מן הפתרון הציוני. אולם פרסום מצע קולומבוס (העקרונות המנחים של היהדות הרפורמית) בשנת 1937 גרם לשינוי של ממש והזרם הרפורמי הכריז על תמיכתו בבית הלאומי ובהמשך תרם וסייע כלכלית למדינת ישראל.⁷⁷ הצגת התכנים של ספרי הלימוד בשלושה היבטים אלה מבהירה את יחסם של קובעי המדיניות ומחברי ספרי הלימוד לזרמים הדתיים בקרב יהדות ארצות הברית באופן אינפורמטיבי ושיפוטי ערכי.

בדור הראשון הציגו קובעי המדיניות ומחברי ספרי הלימוד את הזרמים ביהדות בגישה פטרונית. הם הדגישו את השלילה באורח החיים היהודי־אמריקני, ואת הסכנה הן להמשך קיומה של תפוצה זו בארצות הברית, הן לפגיעתה בהמשכיות היהדות כולה. בתכנית הלימודים הממלכתית לכיתות ה-ח (1955) אין התייחסות כלל ליהדות ארצות הברית, מכאן שהתכנית אינה עוסקת גם בזרמים שבדת היהודית. אולם בספרי הלימוד לכיתה ח יש התייחסות לסוגיה זו. בספר שכתבו אחיה והרפו נמתחה ביקורת סמויה על תפוצה זו והתנתקותה מהתרבות היהודית ומסורת אבות.⁷⁸ ביקורת זו נמתחה על הזרמים הדתיים שראו באורח החיים היהודי־אמריקני סכנה לשלמות העם היהודי, ובעיקר הזרם הרפורמי, אף שאינו מוזכר במפורש. בכך ייצגו המחברים את הגישה שרווחה בשיח הישראלי בשנות החמישים והשישים, שראתה ביהדות הרפורמית סטייה מהאותנטיות של הזהות האתנית המוכרת להם. התייחסות זו היא ביטוי להחלת הנורמות התרבותיות של יהדות מזרח אירופה, שלא הכירה את הזרם הרפורמי. כלומר, נקודת המבט האירופוצנטרית, שהשתקפה בסוגיית ההגירה, ניכרת גם ביחס לזרם הרפורמי. הציונים, שביקשו לראות בדת ביטוי תרבותי לאומי אותנטי ולא תאולוגי התקשו להכיל את התפיסה הרפורמית. גם בספרם של אביבי ופרסקי ניתן ביטוי לזרמים הדתיים, אך באופן גלוי ושיפוטי. בספר הודגשה חשיבות הדת היהודית ותפקידה הלאומי.⁷⁹ הטרימינולוגיה של המחברים ואופן הצגת נושא הזרמים משקפת את תפיסותיהם ועמדותיהם: שימוש במילים ובביטויים

75 דויד ברק־גורודצקי, 'היהדות הרפורמית בעיני המנהיגים הפוליטיים ביישוב ובמדינת ישראל בראשיתה', בתוך: אופיר עבו ותניא ציון־וולדקס (עורכים), *העולם היהודי - מבטים מישראל: דימויים, יצוגים ונבולות*, מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2020, עמ' 75-94.

76 Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Basil Blackwell, Oxford 1986, pp. 133-134

77 סרנה, *היהדות באמריקה*, עמ' 245-246.

78 אחיה והרפו, *תולדות עם ישראל*, עמ' 263.

79 אביבי ופרסקי, *תולדות ישראל*, עמ' 351.

המשקפים ערך לחיוב כלפי האורתודוקסים, ולשלילה כלפי הרפורמים. היחס החיובי ביותר ניתן לזרם האורתודוקסי, 'החרדים' לדת ישראל ברוח מסורת הדורות והמקיפידים על קיום המצוות ועל אורח חיים מסורתי, בהדגשה שזהו הזרם הגדול בקרב יהדות ארצות הברית.⁸⁰ זו הטעיה מכוונת. הזרם האורתודוקסי היה הקטן שבשלושת הזרמים בתקופה זו.⁸¹ גישה מעודנת יותר, גם היא של אביבי ופרסקי, מתייחסת לזרם הקונסרבטיבי כניסיון פשרה בין הדת והמסורת ובין אורח החיים והדעות של הזמן החדש; עיקרו התאמה של צורכי הדת והמסורת למציאות האמריקנית והדגשה שהתפילה היא בשפה העברית בעיקרה. הזרם הרפורמי מתואר בגישה שלילית כלא לגיטימי ולא אהוד ביהדות הן בגלוי: 'הזרם השלישי, הרפורמי, הרחיק לכת ביחסו אל הדת ומסורת האבות', הן בסמוי: 'מנהיגי זרם זה ויתרו בהרבה [כך במקור] על קנייניה הרוחניים של האומה וזלזלו בערכם של המצוות והמנהגים המקודשים באומה'.⁸² למחברים של ספרי הלימוד בדור הראשון היה חשוב להציג את השינוי שעבר הזרם הרפורמי ואת התיקון בעקרונותיו ואמונותיו לאחר שהבין כי 'הרחיק לכת' בעיקר ביחסו לציונות ולארץ ישראל.⁸³ לאחר שהכירו הרפורמים ברעיון הציוני הם קיבלו לגיטימציה בעיני מחברי ספרי הלימוד כחלק מהלאום היהודי והכרה כחלק מהעם. נראה אפוא שלא עקרונות דתיים (תפילה בעברית, כיסוי ראש וכו') אלא עקרונות לאומיים-חילוניים היו המדד לגיטימיות שהעניקו להם ספרי הלימוד כחלק מהעם היהודי.

בספרי הלימוד בחינוך התיכוני הציג מיכאל הנדל קטעים ממכתביו של יצחק מאיר ויזו, רב יהודי-אמריקני מחלוצי התנועה הרפורמית וממייסדי ההיברו יוניון קולג', והכתיר חלק זה בכותרת 'המאבק על ערכי היהדות'. לצד זאת הוא צירף קטע שחיבר שבתאי מוראיס, מחלוצי הזרם הקונסרבטיבי ומייסד בית המדרש לרבנים באמריקה. בספר התייחס הנדל לנושא 'המשך המאבק על הערכים הדתיים', וצירף קטע מתוך מצע פיטסבורג (1885), ובו ה'אני מאמין' של התנועה הרפורמית.⁸⁴ הנדל לא 'איזן' בין המקורות ולא הוסיף מקור מן הזרם האורתודוקסי. יתרה מזאת, בהמשך לקטעי מקור אלה הוא צירף שלושה מקורות שעוסקים בציונות ובסוציאליזם בארצות הברית: (א) לראשית התנועה הציונית בארצות הברית; (ב) על התנועה הלאומית סוציאליסטית של פועלי ארץ ישראל באמריקה; (ג) על הנרייטה סאלד.⁸⁵ יותר משרצה הנדל לאזן בין מקורות היהדות הליברלית ובין מקורות היהדות האורתודוקסית (ברמה של דיון על דת והלכה בעם היהודי), הוא בחר להוסיף לדיון את הציונות בהקשר האמריקני.

הדור השני של תכניות הלימודים הציג תפיסה שונה מזו של קודמו; ועל פיו הדת היהודית ה'ליברלית' וההווי היהודי-דתי-תרבותי הם לגיטימיים וביטוי להמשכיות.

80 שם, עמ' 352.

81 סרנה, היהדות באמריקה, עמ' 274-294.

82 אביבי ופרסקי, תולדות ישראל, עמ' 352.

83 שם.

84 הנדל, מקורות ללימוד ההיסטוריה, כרך חמישי, עמ' 225.

85 שם, עמ' 225-229.

תכניות הלימודים של הדור השני ערכו שינוי והתאמה של גישה פדגוגית בייצוג היסטורי 'עובדתי' ולא שיפוטי או ערכי, כפי שניסחו מחברי הדור הראשון של ספרי הלימוד. לא עוד התפיסה של סכנה ליהדות ולרציפותה, אלא הצגת הרכיבים הדתיים כחלק מאורח חייהם של היהודים היושבים בה: 'הדת היהודית לא נעלמה באמריקה, להיפך, היא זכתה לפריחה ולגיוון מאין כמותם. כהמשך למגמות שכבר היו בדת היהודית באירופה, התפתחו בארצות הברית דפוסים שונים של חיי דת יהודיים'. אף הודגש כי המקור לרפורמה ביהדות היה אירופי. עוד הם תיארו את התפוצה האמריקנית ומאפייניה, ואת התאמתה של המסורת היהודית לרוח הזמן ולתנאים המדיניים, החברתיים, התרבותיים והדתיים שאפשרה המדינה והעיקרון שענייני הדת שייכים לתחום הפרט.⁸⁶

להבדיל מהדור הראשון, שהעצים את הזרם האורתודוקסי של יהדות ארצות הברית, היה הדור השני נאמן למציאות הדמוגרפית וציין כי הזרם הרפורמי הוא הגדול ביותר בקהילה היהודית. הזרם האורתודוקסי הוצג כנלחם על מקומו וכמשני לרפורמי.⁸⁷ בספרי הלימוד של הדור השלישי השתקפו מגמות של חופש הפרט, חופש הדת ופלורליזם דתי בתכנית הלימודים בהיסטוריה. הזרמים הדתיים בישראל הוצגו כחלק מפלורליזם דתי ולגיטימי, והודגשו ההיבטים הדמוקרטיים והאוניברסליים המאפיינים את מערכת החינוך הישראלית למן שנות התשעים.⁸⁸ רעיונות אלה משתקפים בספרו של יעקובי: 'חופש הדת כחלק מחירויות האדם המאפיינות את החברה האמריקנית זימן בידי היהודים אפשרות לקיים את אמונתם ללא חשש'.⁸⁹ אם בדור השני של תכניות הלימודים כונו הזרמים 'דפוסים שונים של יהדות', בדור השלישי נכתב ש'התפתחו שלושה זרמים דתיים – רפורמי, קונסרבטיבי ואורתודוקסי – שביטאו השקפות עולם שונות בדבר מהות היהדות'.⁹⁰ הזרמים הוצגו באופן פשוט וברור, והודגשה ההכרה שהשקפת עולם היא אישית ולגיטימית בעולם המודרני והפוסט־מודרני.

כמו כן, בדור השלישי נקשר נושא הזרמים הדתיים למושג 'זהות יהודית': 'בארצות הברית התגבשו שלושה זרמים דתיים שונים, ולכל אחד מהם פירוש משלו לגבי טיבה של הזהות היהודית'.⁹¹ בכך חוזקה הלגיטימציה של דרכים חלופיות ביהדות בטיפוח הזהות היהודית. הזרם הרפורמי לא הוצג עוד כאיום על הקולקטיב היהודי, אלא כקבוצה נוספת של הלאום היהודי. גישה זו מלמדת על שינוי ניכר מזה של הדור הראשון ביחסה של תכנית הלימודים הממלכתית לזרמים הלא־אורתודוקסיים בדור השלישי.

86 צימרמן וגולדשטיין, היסטוריה של המאה העשרים, עמ' 187.

87 שם.

88 בשנת 1992 חוקקה הכנסת את 'חוק יסוד כבוד האדם וחירותו', שהשפיע גם על תכניות הלימודים בכל מקצועות הלימוד במערכת החינוך בישראל.

89 יעקובי (עורך), עולם של תמורות, עמ' 91.

90 טביביאן, מסע אל העבר, עמ' 124.

91 יעקובי (עורך), עולם של תמורות, עמ' 91.

השינוי בעמדותיו של הזרם הרפורמי ומצע קולומבוס נדונים בספרו של משה ליפשיץ לחטיבה העליונה, בפרק שעוסק בהשפעת תכנית ה'ניו דיל' על יהדות ארצות הברית כחלק מהניסיון ללמד היסטוריה כללית והיסטוריה יהודית במשותף. ליפשיץ טוען כי המשבר הכלכלי שגרם לנטישת בתי הכנסת ולהגירה פנימית של יהודים אילץ את הזרם הרפורמי לשנות את מצעו.⁹² אפשר לשער שהוא ניסה לכרוך את ההיסטוריה האמריקנית עם תולדות יהודי ארצות הברית, דבר שהוביל להצגת הסבר שגוי, המתעלם מהשפעתו החשובה של מרדכי קפלן, שהקים את התנועה הרקונסטרוקציוניסטית, על אנשי הזרם הרפורמי. כמו כן גילווי האנטישמיות שהלכו והתרבו בשנות השלושים גרמו להסתייגות גוברת והולכת מהפן האוניברסלי של הזרם הרפורמי.⁹³

ליפשיץ מציג גם את ההיבט הקהילתי-דתי לכל הזרמים תחת הכותרת 'בית הכנסת', שם כולל לפולחן הדתי של כל הזרמים.⁹⁴ הוא מפרט את תפקידו של בית הכנסת באופן כללי ואת התאמתו לצורכי הקהילה והזרם שאליו הוא משתייך. הזרמים ועקרונותיהם אינם נזכרים כלל, אלא הם חלק מהסבר שעוסק בחינוך היהודי בארצות הברית וחלוקת מערכת החינוך היהודי בהתאם לכל זרם, תכניותיו ומוסדותיו. כך מועבר לתלמידי התיכון מסר סמוי שאין הייררכיה בזרמים השונים ואין חשיבות להבדלים בעקרונותיהם. אפשר לפרש מסר זה פירוש דואלי: מחד גיסא זהו אמצעי לטשטש מבחינה מושגית את הזרמים ה'ליברליים' שקיומם בישראל שולי, וכך להעמיק את מעמדה המשני של היהדות הליברלית בקרב תלמידי ישראל. מאידך גיסא זהו המשך הקו הפלורליסטי שהחל בשנות התשעים במערכת החינוך, והכלה של הזרמים כחלק מהיהדות בכלל, על כן אין מקום לחדד את ההבדלים ביניהם.

סיכום ומסקנות

מעיון וניתוח תכניות הלימודים וספרי הלימוד בהתייחסותם ליהדות ארצות הברית עולה מסקנה מרכזית אחת חשובה: נושאי הלימוד לא השתנו במשך הדורות. התכנים החוזרים הם: ההגירה הגדולה, קליטתם של היהודים בערים מרכזיות וטמיעתם בחברה האמריקנית, ארגוני הסעד, האנטישמיות וההתבוללות והזרמים הדתיים. למרות התפתחות המחקר בנושא בישראל ובארצות הברית, לא הוסיפו מפתחי תכניות הלימודים בהיסטוריה תכנים בנושא. להפך, אלה צומצמו רק לשלהי המאה ה-19, להגירה הגדולה ממזרח אירופה לארצות הברית ולתקופה שאחרי השואה. מסקנה זו מחדדת את עובדת שוליותה של תפוצה זו בשיח החינוכי.

עם זאת השינוי במשך הדורות מתבטא באופן הצגת הנושאים הללו בתכניות הלימודים ובספרי הלימוד. שינוי אחד הוא בהיבט ההיסטוריוגרפי. השפעתה של האסכולה הירושלמית

92 ליפשיץ, תולדות עם ישראל והעמים, עמ' 148.

93 סרנה, היהדות באמריקה, עמ' 210.

94 ליפשיץ, תולדות עם ישראל והעמים, עמ' 149.

על תכניות הלימודים הלכה ופחתה למן הדור השני, וביתר שאת בדור השלישי. שינוי זה מתבטא בארבע סוגיות: שלילת המרכז היהודי האמריקני כחלופה לעלייה לארץ ישראל, התבוללות, אנטישמיות והזרמים הדתיים. בדור הראשון הוצג המרכז היהודי בארצות הברית כתופעה זמנית, בניסיון לשכנע את הציבור היהודי האמריקני בנחיצות העלייה לישראל. גישה זו נעלמה מתכניות הלימודים בדורות הבאים. הדיון ביהדות ארצות הברית ודרכי חייה נבחן למן הדור השני בכלים של היסטוריה חברתית, שמטשטשים את נקודת המבט האידיאולוגית. יהדות ארצות הברית לא הוצגה כקהילה הקוראת תיגר על הנחת היסוד של הציונות – שלילת הגלות, אלא כתופעה היסטורית־סוציולוגית.

סוגיית ההתבוללות הוצגה בדור הראשון באופן בולט במילים שיפוטיות. בדור השני היא הוצגה באופן מצומצם או סמוי ובחלק מהספרים היא אף נעדרה. בדור השלישי הסוגיה נזכרה במקום אחד בדרך אגב. התייחסות זו מעניינת מאחר שבשנות התשעים עלה נושא נישואי התערובת על סדר היום האקדמי והציבורי, אך לא היה לו ביטוי בתכנית הלימודים הישראלית הממלכתית.

כך גם בנושא האנטישמיות. בדור הראשון הוצגה האנטישמיות כהסבר של הציונות הקטסטרופלית. בדור השני היא הוצגה כמקרה פרטי של שנאת זרים, ובדור השלישי הייתה התייחסות לניצחון המאבק באנטישמיות, אך באופן מצומצם מאוד.

שינוי של ממש בתכנית הלימודים ובטקסט בספרי הלימוד ניכר בסוגיית הזרמים הדתיים, ובעיקר הזרם הרפורמי. מחברי הדור הראשון שללו את הלגיטימציה של הזרם הרפורמי וראו בו איום על הקולקטיב הלאומי, ואילו בדור השני תכנית הלימודים מתארת אותו במילים ניטרליות ובכך מעבירה מסר שמדובר בתופעה לגיטימית, כחלק מהתפתחות וקדמה. בדור השלישי ניכרת מגמה פלורליסטית שמעניקה לזרם הרפורמי מקום שווה לזרמים האחרים.

הבנייתה של יהדות ארצות הברית בטקסט החינוכי היא מבט המשלים את טענתם של פולה קבלו ועופר שיף בדבר נקודת העיוורון שהמבט הישראלי הקלאסי מסתיר מאתנו בנוגע לקהילות יהודיות שונות.⁹⁵ הדיון בתכנון של תכניות הלימודים במשך הדורות והשתקפותו בספרי הלימוד בהיסטוריה הוסיף לבחינת השינויים ב'מבטים ישראלו־צנטריסטיים' בנוגע לקהילה היהודית בארצות הברית.

95 פולה קבלו ועופר שיף, 'הקדמה', בתוך: עבו וציון־וולדקס (עורכים), העולם היהודי – מבטים מישראל, עמ' 10.